

IN MEMORIAM

БУЛИ З НАМИ ПОРУЧ...

Добігає кінця 2022 рік... Дати народження й смерті незабутніх колег, що працювали зусіль з нами, зокрема у відділі класичної літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, у співвіднесенні з роком 2022-м дають привід ще раз повести мову про них у широкому колі читачів журналу.

Виповнилося сто років від дня народження відомої дослідниці української літератури, доктора філологічних наук **Ніни Луківни Калениченко**. Кілька десятиліть її яскравої творчої праці прислужилися збагаченню й поглибленню наукових студій у царині українського письменства класичного періоду.

Н. Калениченко народилася 9 березня 1922 р. у Миргороді; у 1948 р. з відзнакою закінчила навчання на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Як викладач університету, захистила 1952 р. кандидатську дисертацію (темою її було висвітлення демократичних ідей в українській літературі рубежу ХІХ—ХХ ст.).

З 1953-го і до кінця 1987-го Ніна Луківна працювала в Інституті літератури. Усі її наукові праці, виконувані в рамках наукових проєктів Інституту, відображали прагнення літературознавиці надати їм новаторського, пошукового характеру. Грунтовна монографія «Михайло Коцюбинський. Життя і творчість», що вийшла друком 1959 р., засвідчила нові на той час підходи у вивченні спадщини М. Коцюбинського, утвердила Ніну Луківну як одного з кращих знавців творчості прозаїка (у доробку Н. Калениченко ще три книжки про письменника, зокрема добре відома — «Великий сонцепоклонник», 1967). У підготовці 6-томного (1960—1962) та 7-томного (1973—1975) зібрань творів М. Коцюбинського дослідниця виступала одним із основних упорядників.

Набутий досвід розгляду письменницької майстерності у кращих зразках української прози, а також увага до широкого суспільного контексту, що притаманне було її літературознавчим студіям, зумовили вихід науковиці на нові горизонти. Значення сміливого на той час, неординарного дослідження, у якому реалізовано спробу охарактеризувати цілий період художнього розвитку, набула монографія Н. Калениченко «Українська проза початку ХХ ст.» (1964).

Монографія лягла в основу її докторської дисертації (захищеної в 1965 р.). Ця книжка вирізняється помітною широтою охоплен-

ня літературного процесу, що включає велику кількість творів письменників як першого, так і другого ряду. За своїм науковим підходом це, як зазначила тоді М. Коцюбинська, була «серйозна студія, яка спирається на надійний ґрунт фактів і, водночас, сягає до їхнього синтезу, нового і сучасного осмислення» [8, 150]. На жаль, велике знання літературних текстів навіть і в добу «відлиги» не могло бути використане дослідницею в усій повноті, будучи затребуваним на характеристику лише кількох провідних тенденцій, а не всього їх розмаїття.

Вагомю була участь Н. Калениченко в написанні 8-томної «Історії української літератури». У четвертому томі цього видання їй належить загальний огляд прози 1870—1890-х років, літературні портрети Олени Пчілки, Б. Грінченка, М. Старицького, прозаїків дрібнішого штибу; у п'ятому томі, в якому розглянуто літературу початку ХХ ст., — розділи «Історичні обставини», «Культурно-мистецьке життя», «Літературне життя», загальна характеристика прози, літпортрет М. Коцюбинського. У переліку колективу авторів, що створювали перший том (1987) «Історії української літератури» у двох томах та «Історію української літературної критики» (1988), також знаходимо прізвище авторитетної дослідниці.

«...І крилатий розмах узагальнення» — так називалася присвячена науковому шляху Ніни Луківни стаття в «Літературній Україні» 1997 р. Справді, ці слова загально влучно характеризують стиль її дослідницького підходу. Повною мірою його явлено в її наступній праці — своєрідному двотомнику: «Українська література ХІХ ст.: Напрями, течії» (1977) та «Українська література ХІХ — початку ХХ ст.: Напрями, течії» (1983). Паралельно до історій української літератури, підготовлювальних в Інституті літератури та у вищих навчальних закладах країни, Ніна Луківна здійснила тут спробу одноосібно, зберігаючи відтак єдність погляду на літературні події, оглянути розвиток українського письменства впродовж понад століття в аспекті провідних для тогочасної літературної науки понять — напряму та стильової течії. До «синтетичних праць, написаних на високому теоретичному рівні», зараховували дослідження Н. Калениченко рецензенти однієї з цих монографій [2, 148].

Варто зазначити, що виклад теоретичної та історико-літературної проблематики дослідниця розпочинає із широкого розгляду літературних фактів попередніх століть, які передували становленню нової української літератури. У цілому обстоюючи реалізм як провідний напрям українського літературного розвитку, дослідниця чи не вперше серед колег материкової України дає тут докладну характеристику таким явищам помежів'я ХІХ—ХХ ст., як психологізація, ліризація викладу, посилення настроєвості (сугестивної наснаженості) літературних творів, явищ «живописання» словом, інтелектуалізації художньої проблематики тощо, яким було затісно в рамках одного лише реалізму і які природно розкривалися в інших, модерністських напрямках і течіях. Оминаючи на поверхні тексту ідеологічно підозріле на той час поняття, дослідниця влучно, присутньо характеризувала його основні риси, намагалася згрупувати учасників літературного процесу не за партійно-ідеологічним, а за художньо-естетичним принципом.

Померла Н. Калениченко 1 квітня 2008 р. Тонкі спостереження і слухні міркування дослідниці українського письменства класичного періоду прислужились новим поколінням науковців, для яких її наукова діяльність назавжди залишиться зразком масштабного охоплення літературних явищ.

Зліва направо: Соломія Павличко, Михайлина Коцюбинська, Наталя Шумило

Цього року мала б відзначати 75-річчя **Наталя Микитівна Шумило**. На жаль, уже дев'ять років її немає з нами.

Н. Шумило народилася 19 березня 1947 р. в Києві, у родині українського письменника Микити Шумила (1903—1982), автора низки самобутніх прозових творів та літературно-критичних виступів. Наталя Микитівна закінчила Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, трудову діяльність розпочала науковим співробітником Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки, у 1971—1977 рр. була редактором журналу «Радянське літературознавство», публікуючи тут свої перші замітки дослідницького характеру, по тому влилася в колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де працювала до останніх днів. У 1984 р. захистила кандидатську дисертацію; у 1986 р. вийшла друком її монографія «Проза Степана Васильченка (питання поезики)», що постанала з матеріалів дисертації.

Вагоме значення має робота Н. Шумило, зумовлена її прагненням до збереження, популяризації й подальшого осмислення української літературної спадщини. Ще до проголошення незалежності України у видавництві «Дніпро» було видано підготовлені нею однотомник творів Наталі Романович-Ткаченко (1987) та двотомник творів Любові Яновської (1991). Такого ж формату й пізніше видання вперше зібраних нею в цілість праць Миколи Євшана (Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. 1998). У передмові, у ретельному впорядкуванні текстів цих книжок та їх коментуванні, як і в інших працях, що супроводжували меншого обсягу публікації (твори С. Васильченка, Г. Хоткевича, М. Могилянського), уповні засвідчено належність робіт Наталі Микитівни до парадигми ґрунтового конкретного історико-літературного дослідження. Ще одне potwierдження цьому — участь у колективно створюваній «Історії української літератури ХХ століття» (1994—1995, друге видання — 1998), де вміщено її розділи «Початок ХХ ст.: загальні тенденції художнього розвитку» (у співавторстві), «Михайло Могилянський», «Проза [першої половини ХХ ст.]» (у співавторстві).

Думка узагальнювальнішого плану, яка визирвала у працях дослідниці прози та літературної критики рубежу ХІХ—ХХ ст. і пізніше повністю її захопила, — це доведення того, що українське письменство в набутті нових, етапно важливих естетичних характеристик (якими позначено було, зокрема, період раннього українського модернізму) рухалося власним шляхом, задіюючи передовсім іманентні ресурси і значно меншою мірою будучи залежним від сторонніх впливів і запозичень. Утілення цього задуму — у монографії Н. Шумило «Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця ХІХ — поч. ХХ ст.» (2003). Монографія лягла в основу докторської дисертації, захищеної Наталею Микитівною наступного року. Як читаємо в рецензії на цю книжку,

український модернізм у трактуванні Н. Шумило постає як динамічна система, котра, за Д. Чижевським, будучи частиною європейської культури, підлягала однаковим з нею внутрішнім процесам, зберігаючи водночас іманентність, що випливає з її власної національної стихії [6, 88].

Наголошення національної самобутності зазначеного явища в монографії цілком очевидне, що дало підставу іншому авторитетному дослідникові сказати: «Її цікавить

те, що можна назвати опозицією українських письменників західноєвропейському модернізму, вона прагне з'ясувати причини цієї "опозиції"» [3, 49].

Уже в цій монографії Н. Шумило простежується відхід від популярної в перші два десятиліття вивчення модернізму схеми, ніби все найкраще в українській літературі кінця XIX — початку XX ст. належить модернізму, а все інше, другорядне і невиразне, — це нібито якоесь «народництво». Її наступні публікації ще більше заперечують цю хибну тезу, акцентують вагомість літературної традиції у визріванні нових явищ, як це, зокрема, має місце у статтях «Золотий фонд "Історії української літератури"» (участь в обговоренні проекту нової академічної «Історії української літератури»), «Різновекторність раннього українського модернізму», «Національна модель літературного розвитку», в окремо виданій книжечці «Літературний процес початку XX століття: тенденції розвитку» (Бібліотечка «Дивослова». 2012. № 12) та ін.

Наталю Микитівну характеризував живий інтерес до людей із найближчого оточення, до їхніх занять. Шануючи здобутки колег, по-справжньому цікавлячись їхньою працею, вона виступала автором численних рецензій, була учасницею багатьох круглих столів, керувала низкою кандидатських дисертацій. Комунікбельна, відкрита до людей, завжди дружна з колегами, вона мала рідкісну здатність підбадьорити, емоційно наснажити. Як не згадати слів, щиро сказаних колегами у дні прощання з нею (померла 11 жовтня 2013 р.):

Н. Шумило була безмежно віддана українському слову, українській літературі й українській справі, вирізнялася широкою ерудицією, тактовністю, була людиною світлою, надзвичайно доброю та оптимістичною, ніколи не боялася труднощів. Працювала до останнього, вірила в здатність літератури пробуджувати гуманні почуття [9, 126].

Науковий проект, якому Н. Шумило в останні роки життя прив'язувала запал душі, — це нова академічна «Історія української літератури», колектив авторів якої, як і весь Інститут літератури, відчуває сьогодні відсутність сумлінної, талановитої дослідниці.

Уже двадцять років немає з нами **Павла Максимовича Федченка** — відомого літературознавця, авторитетного дослідника українського літературного процесу, журналістики, літературної критики.

Складними перипетіями був сповнений життєвий шлях ученого. П. Федченко народився в с. Носачів Смілянського району на Черкащині 12 липня 1920 р. в родині вчителя. Батько, як зазначав в автобіографії сам Павло Максимович, був заарештований у 1937 р., через два роки помер на засланні в околиці м. Магадан [13, арк 11, 71; див. також: 12]. П. Федченко навчався в місцевих сільських школах, вступив до філологічного факультету Київського університету, до початку Другої світової війни закінчив передостанній, четвертий, курс. Учасник бойових дій, нагороджений п'ятьма військовими медалями (згодом нагороди П. Федченка поповнив Орден Трудового Червоного Прапора). Після війни поєднував навчання в університеті з виборною комсомольською роботою (був, зокрема, секретарем Київського міськкому комсомолу). У 1950—1952 рр. — аспірантура на кафедрі журналістики. Відразу по цьому П. Федченко розпочав викладацьку роботу в університеті, захистив кандидатську дисертацію (1954), невдовзі став завідувачем кафедри історії журналістики, а з листопада 1961-го по листопад 1967-го незмінно обирався деканом філологіч-

ного факультету. У березні 1967 р. захистив докторську дисертацію (про журналістику в Україні першої половини ХІХ ст.), наступного року здобув учене звання професора.

Знаємо десятки журналістів, літераторів, науковців-філологів, які були студентами за час деканства, викладацтва та професорства П. Федченка на факультеті журналістики і які з великою повагою, любов'ю берегли й бережуть пам'ять про нього. Одним із таких студентів був і Вячеслав Чорновіл — згодом лідер національно-визвольного руху, відомий державний діяч. У 1960 р. В. Чорновіл під керівництвом П. Федченка написав і успішно захистив дипломну роботу «Публіцистика Бориса Грінченка». Тему роботи, що порушувала неоднозначне на той час питання діяльності тоді ще мало популяризованого (практично замовчуваного) письменника, допитливий студент знайшов у переліку тем, підготовлених викладачем. В. Чорновіл згадував в одному інтерв'ю:

Певен, що запропонував таку тему Павло Максимович Федченко, я звернувся до нього, щоб він став неофіційним керівником моєї дипломної. Він погодився. А взагалі Павло Максимович — гідна поваги людина, талановитий учений, дбайливий вихователь цілої когорти відомих українських журналістів, письменників, літературознавців. Він знав моє політичне кредо. Але це не стало на перешкоді нашого творчого спілкування [5, 438—439].

П. Федченку, що був одним із екзаменаторів, складав кандидатський іспит В. Чорновіл у квітні 1964 р., вступаючи до аспірантури та виношуючи намір далі вивчати творчість Б. Грінченка. Адміністративні переслідування, яких згодом зазнав В. Чорновіл за відвертий вияв своєї громадянської позиції, не дали йому можливості створити об'ємну працю про цього письменника. «Коли Вячеслав Максимович повернувся із заслання, — згадував П. Федченко, — я кілька разів пробував навести його до колишніх планів, але він уже був у полоні інших стихій...» [11, 546].

«Початки журналістики в Харкові», «Початки журналістики в Києві», «Зародження журналістики на західноукраїнських землях» та под. — у 1950-ті роки такими були назви статей дослідника, які разом із текстами з рідкісних українських видань увійшли до книжки «Матеріали з історії української журналістики» (1959). Книжка ця надовго залишалася чи не єдиним в підрадянській Україні виданням, з якого можна було почерпнути конкретне уявлення про зміст українських журналів, альманахів, збірників 1810—1840-х років. Пафосом вільнодумства, оригінальним дослідницьким підходом книжка ця цікава й сьогодні, попри існування сайтів, де вже можна прочитати раритетні колись тексти.

Одна з ділянок широкого, розгорнутого П. Федченком дослідження журналістики, яка стосується власне механізму забезпечення періодичності появи друкованих видань, стала предметом розгляду згодом у його книжці «Преса та її попередники» (1969). Дослідження, само собою дуже цікаве, розраховане на допитливого освіченого читача, торкається світового досвіду становлення преси, природно завершуючись сучасними вітчизняними проблемами її розвитку.

Ще за часів роботи в університеті П. Федченко приділяє значну увагу центральній постаті української літератури — Тарасові Шевченку. Виходять друком його невеликі монографічні дослідження «Слово про Кобзаря» (1961) і «Тарас Шевченко» (1963). Декан філологічного факультету також виступив редактором збірника «Дослідження творчості Т. Г. Шевченка» (1964), в якому зібрано статті молодих дослідників, котрі згодом здобули ім'я в літературознавстві (П. Кононенко, М. Грицай, М. Комишанченко, Г. Сидоренко, В. Поважна, В. Неділько, А. Коваль та ін.).

У липні 1968 р. П. Федченка було затверджено завідувачем відділу культури ЦК Компартії України. У багатьох пізніших інтерв'ю, публікаціях спогадів Павло Максимович наголошував, що не мав наміру долучитися до партійно-адміністративної діяльності, але мусив підкоритися партійній дисципліні, погодитись із рекомендаціями його на цю посаду. «За умов такого вольового призначення я застеріг своє право бути "чесним з собою", висловлювати й обстоювати власну думку, хоч би вона й не збігалася

з думкою начальства...» — зауважив пізніше Павло Максимович [1, 62]. Понад п'ять років роботи П. Федченка в ЦК припали на нелегкі часи. Завідувач відділу культури як міг намагався відвести підозри в націоналістичному, антидержавному спрямуванні від багатьох представників мислячої творчої інтелігенції. «Я захищав ужгородського письменника І. Чендея, переслідуваного за книжку “Березневий сніг” (то було 1968-го), а також Ю. Збанацького, М. Зарудного, художників М. Глуценка, О. Данченка», — згадував П. Федченко [10, 6]. Від безглузких ідеологічних звинувачень він відстоює книжку Р. Іванченко про М. Драгоманова, фільм Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою», інші твори літератури й мистецтва [10, 6]. За діяльної участі відділу, коли його очолював П. Федченко, було завершено й відкрито Палац культури «Україна», Будинок художників і Будинок кіно, розпочато будівництво Музею народної архітектури під відкритим небом, стали до ладу багато інших культурних споруд. На проблеми культурного будівництва увагу звертав П. Федченко і будучи депутатом Верховної Ради УРСР восьмого скликання (1971—1976).

Із жовтня 1973 р. П. Федченко працює в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка. Учений очолює науковий сектор літературної критики, активно виступає в пресі. Ще за час перебування в університеті він опублікував статті й розвідки про публіцистику Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки. Тепер він розширює об'єкт своїх досліджень, беручись за розгляд літературно-критичної рецепції українського письменства. Підсумком роботи очолюваного П. Федченком сектора стала колективна монографія «Українська література в російській критиці кінця XIX — початку XX ст.», видана в 1980 р. Крім вступу та висновків, перу Павла Максимовича належать тут оглядово-узагальнювальні розділи. Широка ерудиція, докладне знання явищ преси дозволили досліднику вести мову не лише про міркування конкретних критиків і публіцистів, а й про політику журналів, видавництв стосовно українського письменства. Дослідник звертає увагу як на ті факти й публікації, котрі означають визнання української літератури, зацікавлення її розвитком, так і на ті назадняцькі міркування глашатаїв-шовіністів, чиї недолугі аргументи могли використовуватися для обґрунтування всіляких заборонних урядових заходів щодо української літератури. У ці ж роки здійснюється найповніше на сьогодні видання літературної спадщини Г. Квітки-Основ'яненка — Зібрання творів у 7 томах (1978—1981); П. Федченко виступає тут головою редколегії та редактором одного з томів.

1982 р. вийшла друком фундаментальна монографія вченого «Літературна критика на Україні першої половини XIX ст.». У ній він цілком зосереджується на дослідженні українського літературного процесу, важливим складником якого була літературна критика. Статті в періодиці, передмови й маніфести друківаних видань, публічні і навіть приватні листи — усе це створювало цікаву, неповторну, різноголосу атмосферу доби становлення й утвердження українського письменства. Належну дослідникову увагу до публікацій у малознаних, малодосліджених нагоді виданнях як одну з привабливих рис Федченкової монографії відзначав у рецензії І. Дорошенко, авторитетний у ті часи теоретик літературної критики. За його словами, у цій книжці простежується методологічна настанова, що стосується всіх розділів: «уважно розшукати, повизбирати й показати сучасному читачеві всі зерна позитивного в кількісно досить об'ємному, а якісно дуже неоднорідному матеріалі, на якому вибудовується сьогодні наукова історія української критики» [4, 64]. Про докладність розгляду перших літературних видань в Україні, що його містять книги П. Федченка «Матеріали з історії української журналістики» та «Літературна критика на Україні першої половини XIX ст.», говорить І. Дзюба [7, 146].

Услід за виданням «Леся Українка: Публікації, статті, дослідження» (1984), у якому дослідник був відповідальним редактором і яке прикметне тим, що містило об'ємне листування Лесі Українки та М. Павлика, він бере участь у написанні нової на той час «Історії української літератури» у двох томах (у томі першому, 1987, йому належать

розділи «Утвердження критичного реалізму», «Розвиток критичного реалізму») та організовує написання першої в Україні «Історії української літературної критики», що охоплює період ХІХ — початку ХХ ст. Крайнощі повторення панівних ідеологічних оцінок того чи того українського діяча ніколи не були притаманні практиці Павла Максимовича, у цій же колективній праці під його керівництвом майже повною мірою відбулося передчуття незабарної свободи дослідницької думки. У зазначеній «Історії...», де П. Федченку, окрім вступної та висновкової частин, належить значна кількість розділів з узагальненням та деталізацією літературно-критичних суджень, оповіщених від перших десятиліть до 60-х років ХІХ ст., вміщено також написані іншими авторами літературні портрети таких критиків, як П. Куліш, М. Драгоманов, Б. Грінченко, О. Терлецький, В. Горленко, А. Турбацький, М. Мочульський, М. Вороний та ін., діяльність багатьох із яких тривалий час до того викликала ідеологічні підозри і не завжди була бажаним предметом детального дослідження.

Наприкінці 1980-х років учений одним із перших звертається до замовчуваної натовді постаті визначного письменника і політичного діяча Володимира Винниченка. Ще 1988 р. П. Федченко обґрунтовує в газеті «Вісті з України» заклик повернути в сьогодення це ім'я, у журналі «Радянське літературознавство» (1988, № 2) публікує листування між В. Винниченком і М. Коцюбинським. Згодом П. Федченко виступає автором численних публікацій про життя і творчість В. Винниченка, упорядником збірника вибраних повістей та оповідань В. Винниченка «Краса і сила» (1989), автором післямови до перевидання роману «Сонячна машина» (1989), автором передмови до публікації роману «Слово за тобою, Сталіне!» на сторінках журналу «Вітчизна» (1989), пізніше — автором передмови до книги В. Винниченка «Публіцистика» (Нью-Йорк, Київ; 2002).

У 1989 р. побачила світ монографія П. Федченка «Тарас Григорович Шевченко», підсумок багаторічних студій ученого в галузі шевченкознавства. Оригінальний задум книжки полягав у тому, що творчість Шевченка розглядалася тут із дотриманням принципу чіткої хронологічної послідовності в нерозривному зв'язку з подіями поетового життя, у викладі яких автор послуговується подеколи і образним словом, і публіцистичною барвою. Книжка, написана в переддень незалежності, була спробою додати нові тези в осмислення Шевченкового значення для світової культури.

У 1980—1990-х роках Павло Максимович працює і як вихователь молодих наукових кадрів. До М. Шудрі, що стоїть першим у ряді підготовлених П. Федченком кандидатів наук, у зазначений період долучаються Т. Третяченко, М. Бондар, Н. Бойко, А. Герасименко та ін.

1990-ті роки — період значної наукової активності вченого. Виходить друком його нова монографія «Михайло Драгоманов. Життя і творчість» (1991), у якій дослідник передовсім зосереджується на обстоюванні великим демократом і гуманістом вільного розвитку українського слова, на самовизначенні позиції М. Драгоманова у його взаєминах із політичними діячами різних країн. У періодиці цього часу друкуються нариси П. Федченка, персонажами яких є письменники, митці, вчені, з якими доля зводила автора на життєвих шляхах, зокрема ґрунтовний нарис про наукову спадщину його колеги й однодумця М. Сиваченка.

Спробою заявити в епоху незалежності принципово новий погляд на українське класичне письменство стало видання «Історії української літератури ХІХ століття» у трьох книгах (1995—1997). П. Федченку належать у ньому узагальнювальні оглядові розділи «Література 40—60-х років» та «Література 60—90-х років» у 2-й та 3-й книгах. Із думкою дати сучасному викладачеві і студентові системно впорядкований матеріал українського літературно-критичного слова ХІХ — початку ХХ ст. П. Федченко створював дві книги хрестоматії «Історія української літературної критики та літературознавства» (кн. 1 — 1996; кн. 2 — 1998). Питомі тексти критиків, літературознавців, естетиків в обох книгах супроводжено ґрунтовними передмовами Павла

Максимовича з окресленням літературних епох, із характеристиками тенденцій літературного розвитку.

Помер Павло Максимович Федченко 13 червня 2002 р. Смерть обірвала напружену роботу невтомного трудівника над книжкою про життєвий шлях і творчість В. Винниченка, над упорядкуванням 3-ї книги хрестоматії літературної критики, над книжкою спогадів про суспільні, культурні, літературні події, учасником яких був П. Федченко і які визначили зміст яскравого й цікавого життя талановитого вченого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автопортрет: Павло Федченко: [Відповіді на запитання журналу] // Слово і Час. 1994. № 11—12. С. 58—62.
2. Денисюк І., Халімончук А. Діалектика літературного прогресу [Рец. на кн.: Калениченко Н. Л. Українська література XIX ст. Напрями, течії. Київ: Наукова думка, 1977] // Жовтень. 1979. № 5. С. 148—151.
3. Дончик В. Наталя Шумило. Під знаком національної самобутності [Рец. на кн.: Українська художня проза та літературна критика XIX — поч. XX ст. Київ, 2003] // Дивослово. 2004. № 1. С. 49.
4. Дорошенко І. Початки української критики [Рец. на кн.: Федченко П. М. Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. Київ: Наукова думка, 1982. 382 с.] // Радянське літературознавство. 1983. № 12. С. 61—64.
5. З інтерв'ю Вячеслава Чорновола журналу «Пам'ять століть» (1997. № 2) // Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 1. Київ, 2002. С. 437—441.
6. Льницький М. Кризь призму національної іманентності // Слово і Час. 2004. № 8. С. 87—90.
7. Історія української літератури. Т. 4: Тарас Шевченко / Автор І. Дзюба. Київ, 2014. 783 с.
8. Коцюбинська М. Золота нитка історії (Роздуми навколо книги Н. Калениченко «Українська проза початку XX ст.») // Дніпро. 1965. № 5. С. 148—156.
9. Наталя Микитівна Шумило // Слово і Час. 2013. № 11. С. 126.
10. Розмова з колишнім заввідділом культури ЦК КПУ. Розмову вів Микола Холодний // Літературна Україна. 1992. 24 верес. С. 6.
11. Федченко П. Про наукову студію Вячеслава Чорновола «Публіцистика Бориса Грінченка» // Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 1. Київ, 2002. С. 545—546.
12. [Федченко П. М.]: «Я жив за батьківським заповітом...»: Інтерв'ю з П. М. Федченком / вели Ю. Кузнєцов та М. Корюненко // Освіта України. 2000. 29 серп. С. 4—6.
13. Особова справа Федченка Павла Максимовича // Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Микола БОНДАР

Отримано 22 вересня 2022 р.

м. Київ